

จงตัดป่า แต่อย่าตัดต้นไม้

: มนุษยนิเวศวิทยาตามแนวพระพุทธศาสนาในทรรศนะ

ของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต)

**Cut down the Forest, but not the Trees : A Buddhist Human Ecology
in the Thought of Phra Dhammapitaka (Prayudh Payutto)**

ชนกณ สมหวัง *

บทคัดย่อ

ความเจริญก้าวหน้าทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี และพัฒนาการด้านอื่น ๆ ของโลกในปัจจุบัน นอกจากจะทำให้โลกมีความเจริญก้าวหน้าและทำให้มนุษย์มีความสะดวกสบายอย่างไม่เคยเป็นมาก่อนแล้ว ในอีกด้านหนึ่งยังก่อให้เกิดผลกระทบและปัญหาต่าง ๆ แก่มนุษย์ ธรรมชาติและสังคมอย่างรุนแรงด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญหาทางด้านระบบนิเวศวิทยา ที่มวลมนุษย์ในปัจจุบันต้องประสบกับวิกฤตการณ์ทางด้านสิ่งแวดล้อมอย่างรุนแรง จนทำให้ต้องแสวงหาคุศลภาพและความยั่งยืนของโลก

การแสวงหาทางออกจากวิกฤตการณ์ในปัจจุบัน เพื่อสร้างคุณภาพและความยั่งยืนให้เกิดขึ้นในระบบนิเวศ นอกจากจะมาจากความพยายามของนักนิเวศวิทยาและนักวิชาการอื่น ๆ แล้ว การแสวงหาคำตอบจากรากฐานแนวคิดทางศาสนาก็นับเป็นทางเลือกอีกอย่างหนึ่งที่กำลังได้รับการยอมรับมากยิ่งขึ้น เพราะเป็นการกลับไปหาภูมิปัญญาและจารีตประเพณีดั้งเดิมที่เคยมีบทบาทในการรักษาคุณภาพในธรรมชาติแวดล้อม

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ในฐานะพระนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาที่ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวาง ได้ให้ความสำคัญกับการแก้ปัญหาวิกฤตการณ์ทางด้านธรรมชาติแวดล้อม โดยท่านได้วิเคราะห์วิกฤตการณ์ทางด้านธรรมชาติแวดล้อมในปัจจุบันว่า มีสาเหตุสำคัญจากรากฐานความคิดของอารยธรรมโลกในปัจจุบันที่วางอยู่บนรากฐานอารยธรรมของตะวันตกที่เชื่อว่า มนุษย์แยกต่างหากจากธรรมชาติ สามารถที่จะพิชิตธรรมชาติ ครอบงำและจัดการธรรมชาติเพื่อตอบสนองความต้องการของมนุษย์ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยุคที่วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเจริญก้าวหน้า มนุษย์ได้ค้นตัวเองขึ้นมาเป็นนายเหนือธรรมชาติและพยายามพิชิตธรรมชาติด้วยวิธีการต่าง ๆ เพื่อแสวงหาความสุขจากธรรมชาติ ด้วยแนวคิดดังกล่าวทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติเป็นไปในลักษณะทำลายซึ่งกันและกัน แม้ว่าในปัจจุบันนักปราชญ์ทางตะวันตกจะได้หันกลับมามองว่า มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติแวดล้อม แต่ก็ยังเป็นมุมมองธรรมชาติว่า เป็นส่วนหนึ่งของมนุษย์ที่มนุษย์สามารถเข้าไปจัดการได้ ดังคำที่เรียกธรรมชาติว่า สิ่งแวดล้อม(ของมนุษย์) หรือคำว่า การจัดการสิ่งแวดล้อมเป็นต้น แทนที่จะมองว่า มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติและมนุษย์เองก็เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งด้วย

---

* ศูนย์วิชาการศึกษาทั่วไป มหาวิทยาลัยศรีปทุม

การที่มนุษย์จะสามารถแก้ไขวิกฤตการณ์สิ่งแวดล้อมในปัจจุบันได้นั้น พระธรรมปิฎกได้เสนอว่า มนุษย์จะต้องเปลี่ยนรากฐานความคิดใหม่ โดยจะต้องมองสิ่งต่าง ๆ อย่างองค์รวม ซึ่งเป็นการมองที่สอดคล้องกับหลักธรรมและค่านิยมทางพระพุทธศาสนา โดยท่านเห็นว่าหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ก็คือ หลักธรรมชาติและกฎเกณฑ์ของธรรมชาตินั่นเอง ดังนั้นท่าที ทศนคติและคุณค่าทางพระพุทธศาสนา ตลอดจนประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนาจึงมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับธรรมชาติแวดล้อม ดังแสดงออกผ่านหลักธรรม ความเชื่อและจารีตประเพณีทางพระพุทธศาสนา ซึ่งสามารถใช้เป็นแรงกระตุ้นให้เกิดทัศนคติเชิงการอนุรักษ์ธรรมชาติอย่างเป็นธรรมชาติ และใช้เป็นแนวทางในการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมในปัจจุบัน อันจะนำไปสู่ดุลยภาพและความยั่งยืนในระบบนิเวศได้ ในการวิเคราะห์ดังกล่าว ท่านได้ยกกรณีตัวอย่างของป่าในฐานะเป็นองค์ประกอบสำคัญอย่างหนึ่งในระบบนิเวศ ซึ่งมีความสัมพันธ์กับมนุษย์ทั้งในแง่ของเศรษฐกิจ สังคม ระบบนิเวศ และในแง่ของชีวิตจิตใจและการพัฒนามนุษย์ แต่มนุษย์กลับมองว่า ป่าเป็นสัญลักษณ์แห่งความป่าเถื่อน ไม่พัฒนา แท้จริงแล้วก็คือ ป่าภายในจิตใจของมนุษย์ ที่ยังไม่พัฒนา รกรงรัง เต็มไปด้วยความโลภ โกรธ หลง อันเป็นสาเหตุที่จะทำให้มนุษย์ไปทำลายต้นไม้ คือธรรมชาติแวดล้อมภายนอก ดังนั้น มนุษย์จะต้องตัดป่า ก็คือความเห็นแก่ตัวภายในจิตใจของมนุษย์ด้วยการพัฒนาตัวมนุษย์เอง แทนการตัดต้นไม้หรือป่าภายนอก ระบบแห่งการดำรงอยู่อย่างยั่งยืนของมนุษย์และสรรพสิ่ง จึงขึ้นอยู่กับระบบองค์รวมที่มีองค์รวม 3 ประการ คือ มนุษย์ ธรรมชาติ และสังคม ซึ่งเป็นรากฐานแห่งระบบมนุษย์นิเวศวิทยาตามแนวพระพุทธศาสนา (Buddhist Human Ecology)

บทนำ

อาจกล่าวได้ว่า ประวัติศาสตร์ของโลกตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมา เป็นประวัติศาสตร์แห่งความสำเร็จของมนุษย์ในการพัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี จนสามารถนำไปสู่การพัฒนาอุตสาหกรรมและพัฒนาไปสู่ความเป็นกระแสโลกาภิวัตน์ในปัจจุบัน ความสำเร็จดังกล่าวนี้ เป็นสิ่งที่เห็นได้ไม่ยากนักในปัจจุบัน เมื่อวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีสามารถที่จะสร้างสภาพการณ์ใหม่ ซึ่งจะช่วยให้บุคคลแต่ละคนสามารถทำอะไรได้อย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน อย่างไรก็ตาม เป็นสิ่งที่ชัดเจนเช่นเดียวกันว่า ความสำเร็จดังกล่าวนี้ มนุษย์ต้องซื้อเข้ามาด้วยราคาแพงแสนแพงด้วยการแลกเปลี่ยนกับธรรมชาติแวดล้อม และแลกด้วยชีวิตของมนุษย์เอง จนอาจกล่าวได้เช่นเดียวกันว่า ไม่มียุคไหนที่มนุษย์จะต้องเผชิญหน้ากับวิกฤตการณ์ต่าง ๆ อย่างรุนแรงเท่ากับยุคปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิกฤตการณ์ด้านธรรมชาติสิ่งแวดล้อม จนทำให้การแสวงหาดุลยภาพและความยั่งยืนของโลกในปัจจุบันเป็นประเด็นที่ได้รับความสนใจอย่างจริงจังมากยิ่งขึ้น

การแสวงหาทางออกจากวิกฤตการณ์ในปัจจุบัน เพื่อสร้างดุลยภาพและความยั่งยืนให้เกิดขึ้นในระบบนิเวศ นอกจากจะมาจากความพยายามของนักนิเวศวิทยาและนักวิชาการสาขาอื่น ๆ แล้ว การแสวงหาคำตอบจากรากฐานแนวคิดและจารีตทางศาสนาก็นับเป็นทางเลือกใหม่อีกอย่างหนึ่งที่กำลังได้รับการยอมรับมากยิ่งขึ้น เพราะเป็นแหล่งที่เต็มไปด้วยคุณค่าเชิงจริยธรรมด้านสิ่งแวดล้อมและมีหลักที่สะท้อนถึงประเด็นทางสิ่งแวดล้อม^[1] และเป็นการกลับไปหาภูมิปัญญาและจารีตประเพณีดั้งเดิมที่เคยมีบทบาทในการรักษาคุณภาพในธรรมชาติแวดล้อม^[2] พระพุทธศาสนา

และค่านิยมแนวพุทธจึงเป็นแหล่งความรู้สำคัญแหล่งหนึ่งที่มีลักษณะและจารีตประเพณีที่สัมพันธ์กับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งสามารถนำมาประยุกต์ใช้เป็นแนวทางในการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมในปัจจุบันได้

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากปัญหาวิกฤตการณ์ด้านสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์เผชิญหน้าอยู่ในปัจจุบันนี้ เป็นปัญหาสมัยใหม่ที่มีความสลับซับซ้อน การแสวงหาคำตอบจากพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นแหล่งความรู้ดั้งเดิม จึงจำเป็นต้องมีการอธิบายและตีความหลักคำสอนและจารีตประเพณีให้เหมาะสมและสอดคล้องกับสถานการณ์ในปัจจุบัน พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) ในฐานะพระนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา ร่วมสมัยที่ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางในแวดวงวิชาการ นอกจากท่านจะได้อธิบายและตีความหลักพระพุทธศาสนาให้เหมาะสมและสอดคล้องกับยุคสมัย จนก่อให้เกิดประโยชน์แก่การดำรงชีวิตในสังคมของมวลมนุษย์ทั้งในปัจจุบันและอนาคตเป็นอย่างมากแล้ว งานนิพนธ์ด้านเอกสารวิชาการและตำราต่าง ๆ ของท่านนั้น ในปัจจุบันมีมากกว่า 290 เรื่อง ซึ่งนับวันจะเพิ่มปริมาณขึ้น ทุกเรื่องล้วนเป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลายว่า เป็นงานที่ดีเยี่ยมตามมาตรฐานของงานวิชาการ มีความถูกต้อง ชัดเจนทั้งด้านภาษาและหลักวิชาการทางศาสนา ตลอดจนความสมบูรณ์ของการอ้างอิง

พระธรรมปิฎก มีแนวทางในการอธิบายและตีความหลักพุทธธรรมที่อิงอาศัยจารีตประเพณีและพยายามรักษาคำอธิบายตามแนวพระไตรปิฎกเป็นสำคัญ ในขณะที่เดียวกันก็พยายามประยุกต์หลักพุทธธรรมให้เข้ากับสถานการณ์ปัจจุบันได้อย่างเหมาะสม^[3] ดังนั้น ปัญหาด้านสิ่งแวดล้อมที่กำลังเป็นวิกฤตการณ์ที่สำคัญในปัจจุบันนี้ ท่านจึงได้ให้ความสำคัญในการศึกษาและวิเคราะห์ เพื่อหาแนวทางแก้ไข เพราะเป็นปัญหาที่มีผลกระทบต่อ การดำรงอยู่ของสรรพสิ่งและชีวิตโดยรวม

ท่านได้วิเคราะห์วิกฤตการณ์ทางด้านธรรมชาติแวดล้อมในปัจจุบันว่า มีความสัมพันธ์กันเป็นอย่างยิ่งกับการสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าของมนุษย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเจริญก้าวหน้าทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ซึ่งท่านยอมรับว่า มีคุณูปการต่อมนุษยชาติเป็นเอนกอนันต์ แต่ในขณะที่เดียวกันท่านมองว่า ได้ก่อให้เกิดโทษอย่างมหาศาลแก่มนุษยชาติเช่นเดียวกัน และโดยเฉพาะอย่างยิ่งผลกระทบของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ที่เป็นปัจจัยตัวเอกในการสร้างสรรค์ความเจริญสมัยใหม่ที่มีต่อธรรมชาติ ดังท่านแสดงว่า

“... ความเสื่อมความพินาศอะไรต่าง ๆ ที่กำลังจะมีมานี้ละ ส่วนแต่เกิดจากฝีมือวิทยาศาสตร์ทั้งนั้น มันก่อให้เกิดอันตรายแก่มนุษย์ปัจจุบันเป็นอันมาก เนื่องจากการที่ได้ทำให้ธรรมชาติผันผวนแปรเปลี่ยนรูปใหม่ ... โลกแห่งธรรมชาตินี้ต่อไปมันอาจจะไม่เป็นโลกแห่งธรรมชาติ แต่มันอาจจะกลายเป็นโลกแห่งวิทยาศาสตร์ คือว่า ในเมื่อวิทยาศาสตร์ได้เข้ามาทำอะไรต่อมิอะไรต่อธรรมชาติมากมายแล้ว เอาอะไรต่าง ๆ เข้าไปแปลกปนในธรรมชาติมากแล้ว เราก็คงไม่มีโลกแห่งธรรมชาติ เพราะโลกแห่งธรรมชาติจะกลายเป็นโลกแห่งวิทยาศาสตร์... พอเป็นโลกแห่งวิทยาศาสตร์ ต่อไปมันก็เป็นโลกเทียม ... [ยิ่งไปกว่านั้น] วิทยาศาสตร์ได้มีอิทธิพลต่อจิตใจของมนุษย์ ทำให้มนุษย์มีจิตใจแบบจิตใจเทียม คือ เป็นจิตใจที่ชื่นชอบของวิทยาศาสตร์ ร่วมหลงโรงกับวิทยาศาสตร์ หันไปหาของเทียม เป็นจิตใจที่แปลกแยกจากธรรมชาติ”^[4]

ในการวิเคราะห์สภาพของความเจริญก้าวหน้าในปัจจุบันนี้ ท่านได้ตั้งข้อสังเกตโดยให้พิจารณาลงไปถึงรากฐานของแนวคิดที่เป็นรากฐานของอารยธรรมโลกในปัจจุบัน ซึ่งท่านเห็นว่า ปัญหาต่าง ๆ ที่มนุษย์ประสบอยู่ในปัจจุบัน ไม่ได้อยู่ที่เรื่องของยุคสมัยเท่านั้น แต่ปัญหาที่รุนแรงที่เป็นพื้นฐานปัญหาทั้งหมดของมนุษย์ในปัจจุบัน ก็คือปัญหารากฐานความคิดที่ผิดพลาด ซึ่งนำหายนะและวิกฤตการณ์ต่าง ๆ มากมายมาสู่สังคมมนุษย์และสิ่งแวดล้อม แม้แต่นักคิดและนักวิชาการในโลกตะวันตกปัจจุบันจำนวนมากก็ยอมรับในประเด็นนี้แล้ว เนื่องจากวิกฤตการณ์ด้านสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้น [5] ท่านวิเคราะห์ว่า ความเชื่อที่ผิดดังกล่าวนี้ มีรากฐานมาจากอารยธรรมกรีก อันเป็นรากฐานอารยธรรมของตะวันตกที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติซึ่งสรุปได้เป็น 3 ขั้นตอน [6] คือ

1. การมองมนุษย์แยกต่างหากจากธรรมชาติ ไม่ได้เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ และจากทฤษฎีดังกล่าวนี้ ทำให้ก้าวไปสู่ขั้นตอนที่ 2 คือ
2. การเห็นว่า มนุษย์นั้นอยู่เหนือธรรมชาติ เป็นนาย เป็นผู้ครอบครองและเป็นผู้สามารถที่จะจัดการธรรมชาติหรือพิชิตธรรมชาติได้ ซึ่งนำไปสู่ขั้นตอนที่ 3 คือ
3. การเข้าไปจัดการ ควบคุมและบริโภครวมชาติหรือพิชิตธรรมชาติ เพื่อสนองความต้องการของมนุษย์ตามความพอใจและตามความสามารถของตน

ดังนั้น ในทฤษฎีของท่านจึงเห็นว่า สายความคิดของอารยธรรมตะวันตกเกือบทั้งหมดที่แสดงออกผ่านปรัชญา ศาสนา และวิทยาการต่าง ๆ รวมทั้งนักเศรษฐศาสตร์และนักประวัติศาสตร์ ทั้งในฝ่ายทุนนิยมหรือสังคมนิยม ล้วนตั้งอยู่บนรากฐานความคิดนี้ทั้งสิ้น [7] พัฒนาการแห่งการสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าของโลกในปัจจุบัน ที่แสดงออกผ่านอารยธรรมตะวันตกจึงก่อให้เกิดปัญหาใหม่ ๆ ให้กับโลก ซึ่งเป็นปัญหาที่สำคัญร้ายแรงไม่เบาไปกว่าความสำเร็จเหมือนกัน [8] ไม่ว่าจะเป็นการคิดค้นทางด้านวิทยาศาสตร์และการสร้างสรรค์เทคโนโลยี จนกระทั่งการนำไปสู่การสร้างสังคมอุตสาหกรรม เพื่อการสร้างสิ่งปรนเปรอคือวัตถุให้กับมนุษย์ให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ เพราะมีความเชื่อรองรับว่า มนุษย์จะมีความสุขเมื่อมีความพร้อมพร้อมทางด้านวัตถุ ซึ่งล้วนแต่เป็นตัวแทนรากฐานความคิดดังกล่าวทั้งสิ้น ดังท่านแสดงความคิดเห็นไว้ว่า

“...ภายใต้อิทธิพลของอารยธรรมตะวันตก คือถือว่า มนุษย์มีวัตถุบำเรอพร้อม

พร้อม

เท่าไร ก็จะมีความสุขมากเท่านั้น ซึ่งถือว่าเป็นความคิดที่เป็นฐานของการพัฒนาอุตสาหกรรม แล้วการพัฒนาอุตสาหกรรมก็ไปโยงกับวิทยาศาสตร์ คือ เอาความรู้วิทยาศาสตร์มาสร้างสรรค์เทคโนโลยี แล้วนำเทคโนโลยีนั้นมาใช้ในการพัฒนาอุตสาหกรรม” [9]

และว่า

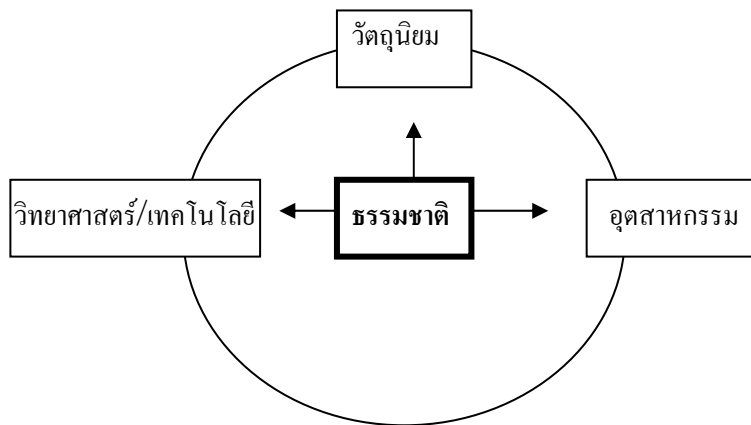
“...มนุษย์กำลังประลองกำลังกับธรรมชาติ ดูซิว่าใครจะแน่กว่ากัน โดยมนุษย์มีรากฐานทางความคิดของอารยธรรมตะวันตกว่า มนุษย์เก่งกว่าและมนุษย์จะเข้าครอบงำจัดการกับธรรมชาติได้ ความสำเร็จของมนุษย์ก็คือ การเอาธรรมชาติมารับใช้สนองความ

ต้องการของคนได้ตามปรารถนา ... การพิชิตธรรมชาติ คือ การพากรธรรมชาติจากภาวะสมดุล ทำให้ธรรมชาติเสียคุณภาพไป นั่นคือความสำเร็จของมนุษย์” [10]

นอกจากนี้แล้ว ท่านยังได้ชี้ให้เห็นถึงสถานภาพของมนุษย์ในกระบวนการธรรมชาติไว้ด้วยว่า

“...ในขั้นสุดท้าย ลองคิดว่าใครจะชนะ แต่ในแง่ของภาพรวมใหญ่ที่สุดก็คือธรรมชาติจะพยายามปรับตัวเข้าสู่คุณภาพแน่นอน และคุณภาพนี้เองเวลามองในแง่ธรรมชาติ ไม่ได้มีความหมายจำเป็นว่า ในธรรมชาตินั้นจะมีมนุษย์อยู่หรือไม่ และถึงแม้ว่าจะไม่มีมนุษย์อยู่ด้วย ธรรมชาติก็จะมีคุณภาพของมันอยู่นั่นเอง” [11]

กระบวนการดังกล่าวมีลักษณะดังแสดงในแผนภูมิที่ 1

แผนภูมิ 1 ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติบนรากฐานแห่งความคิดของอารยธรรมตะวันตก

ท่านเห็นว่า รากฐานความคิดที่มองมนุษย์แยกต่างหากจากธรรมชาติ สามารถที่จะพิชิตธรรมชาติ ครอบงำ และจัดการธรรมชาติเพื่อตอบสนองความต้องการของมนุษย์ได้ เพื่อแสวงหาความสุขจากธรรมชาตินี้ ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติเป็นไปในลักษณะทำลายซึ่งกันและกัน และมนุษย์พยายามที่จะเอาเปรียบธรรมชาติมากยิ่งขึ้น กล่าวคือ เมื่อมนุษย์ทำลายและเบียดเบียนธรรมชาติมากขึ้น ไม่ว่าจะโดยการนำเอาทรัพยากรมาใช้เกินความจำเป็น หรือการผลิตของเสียแก่ธรรมชาติ ธรรมชาติเองก็จะเบียดเบียนและลงโทษมนุษย์ตอบแทน ไม่ว่าจะโดยการเกิดเหตุการณ์วิปริตในธรรมชาติ หรือปรากฏการณ์ปฏิกิริยาเรือนกระจก (greenhouse effect) เป็นต้น ลักษณะดังกล่าวนี้แม้ว่าในปัจจุบันนักปรัชญาทางตะวันตกจะได้หันกลับมามองว่า มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ แวดล้อม แต่ยังเป็นมุมมองธรรมชาติว่า เป็นส่วนหนึ่งของมนุษย์ที่มนุษย์สามารถเข้าไปจัดการได้ ดังคำที่เรียกธรรมชาติว่า สิ่งแวดล้อม (ของมนุษย์) หรือคำว่า การจัดการสิ่งแวดล้อม เป็นต้น แทนที่จะมองว่า มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติและมนุษย์เองก็เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งด้วย

ในปัจจุบัน แม้ท่านจะเห็นว่า ตะวันตกได้สำนึกผิดในรากฐานความคิดเหล่านี้แล้วในระดับปฏิบัติการ โดยการหาทางเปลี่ยนกระบวนการพัฒนาใหม่ รวมทั้งสำนึกผิดในระดับภูมิปัญญาหรือรากฐานความคิด ซึ่งถือได้ว่า เป็นจุดเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ ที่ถือได้ว่าเป็นการปฏิวัติครั้งที่ 3 (the third revolution) ก็ตาม ท่านยังเห็นว่า แม้ ตะวันตกจะเปลี่ยนความคิดไปว่า ให้เลิกมองธรรมชาติแยกต่างหากจากมนุษย์ ให้มองมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ก็ยังเป็นการมองออกไปข้างนอก คือ มองว่าจะเอาอย่างไรกับธรรมชาติ ไม่ได้มองว่า จะเอาอย่างไรกับตนเอง [12]

ลักษณะดังกล่าวนี้ จะเห็นได้ชัดเจนผ่านพัฒนาการของการศึกษาระบบนิเวศของตะวันตกเช่นเดียวกัน ที่แรกเริ่มนั้น นิเวศวิทยาของตะวันตกเป็นเรื่องที่ศึกษาเกี่ยวกับพืชและสัตว์เท่านั้น ไม่เกี่ยวข้องกับมนุษย์ ต่อมาจึงมีการศึกษาระบบนิเวศประยุกต์ที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์ แต่ก็เกี่ยวข้องในแง่ที่มนุษย์จะไปเอาประโยชน์จากระบบนิเวศของพืชและสัตว์ เพื่อรับใช้สนองความต้องการของมนุษย์เอง และในช่วงท้ายจึงมีมนุษยนิเวศวิทยา (Human Ecology) ที่ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม โดยโยงระบบนิเวศเข้ามาหาตัวมนุษย์มากขึ้น โดยยึดเอาผลกระทบต่อมนุษย์เป็นจุดเน้นที่สำคัญ [13] เพื่อที่ก่อให้เกิดดุลยภาพขึ้นในธรรมชาติ เพื่อที่จะให้มนุษย์สามารถที่จะอยู่รอดได้ดียิ่งขึ้น

พระพุทธศาสนากับท่าทีต่อธรรมชาติ

อย่างไรก็ตามท่านเห็นว่า การที่มนุษย์จะสามารถแก้ไขวิกฤตการณ์สิ่งแวดล้อมในปัจจุบันได้นั้น มนุษย์จะต้องเปลี่ยนรากฐานความคิดใหม่ โดยจะต้องมองสิ่งต่าง ๆ อย่างองค์รวม(Holistic View) ซึ่งเป็นการมองที่สอดคล้องกับหลักธรรมและค่านิยมทางพระพุทธศาสนา โดยท่านเห็นว่าหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ก็คือ หลักธรรมชาติและกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ ดังนั้นท่าที ทศนคติและคุณค่าทางพระพุทธศาสนา ตลอดจนประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนาจึงมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับธรรมชาติแวดล้อม ดังแสดงออกผ่านหลักธรรม ความเชื่อและจารีตประเพณีทางพระพุทธศาสนา และประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนาเองที่ล้วนเกี่ยวข้องกับธรรมชาติแวดล้อม โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกี่ยวข้องกับป่า ซึ่งสามารถใช้เป็นแรงกระตุ้นให้เกิดทัศนคติเชิงการอนุรักษ์ธรรมชาติอย่างเป็นธรรมชาติ และใช้เป็นแนวทางในการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมในปัจจุบัน อันจะนำไปสู่ดุลยภาพและความยั่งยืนในระบบนิเวศได้

ในการวิเคราะห์ดังกล่าว ท่านได้ยกกรณีตัวอย่างของป่าในฐานะเป็นองค์ประกอบสำคัญอย่างหนึ่งในระบบนิเวศ ซึ่งมีความสัมพันธ์กับมนุษย์ทั้งในแง่ของเศรษฐกิจ สังคม ระบบนิเวศ และในแง่ของชีวิตจิตใจและการพัฒนามนุษย์ โดยท่านชี้ให้เห็นว่า พระพุทธศาสนากับป่ามีความสัมพันธ์กันมาตลอด ดังท่านกล่าวว่า

“ พระพุทธศาสนานี้คู่กับป่ามาตลอด เริ่มตั้งแต่พระพุทธเจ้าเองเมื่อเสด็จออกจากวัง ไปค้นหาสังขารออกจากพระราชวังแล้วก็ไปอยู่ในป่าเป็นเวลานาน โดยเฉพาะตอนบำเพ็ญทุกรกิริยา รวมแล้วระยะเวลาที่แสวงหาสังขารถึง 6 ปี จนกระทั่งแม้จะตรัสรู้ก็ตรัสรู้ในป่าได้ร่มไม้ คือ ต้นโพธิ์ แม้มองหวนหลังกลับย้อนไปตั้งแต่ต้นพระชนม์ชีพ แม้พระองค์จะเป็นเจ้านาย เป็นพระราชโอรส แต่พระองค์ก็ประสูติในป่า คือ ไปประสูติที่สวนลุมพินีวัน ได้ร่มไม้สาละ เสร็จแล้วก็มาตรัสรู้ที่ป่าใต้ต้นโพธิ์ และตอนปรินิพพานก็มาปรินิพพานในป่า... ในประวัติการสร้างวัดแรกนั้น พระเจ้าพิมพิสารทรงพิจารณาว่า

พระองค์จะสร้างวัดถวายพระพุทธเจ้า ควรจะเอาสถานที่ไหน ในที่สุดก็ตัดสินพระทัยเลือกสถานที่ถวายคือ เวฬุวัน (ป่าไผ่) ก็เป็นป่าอีกนั่นแหละ วัดต่อ ๆ มาในพุทธกาลนั้น เราจะเห็นว่า ลงชื่อวัน ๆ ทั้งนั้น วันก็คือ วัน ที่แปลว่า ป่า...” [14]

ป่าในฐานะเป็นตัวแทนของธรรมชาติที่สำคัญ จึงมีความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนาอย่างใกล้ชิด จนอาจกล่าวได้ว่า ประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนาก็คือประวัติศาสตร์แห่งความสัมพันธ์กับธรรมชาตินั่นเอง และลักษณะดังกล่าวนี้ชัดเจนมากยิ่งขึ้นในสังคมไทย ที่คนไทยมีความเชื่อและนับถือรุกขเทวดาในป่าและต้นไม้ว่า มีเจ้าป่าเจ้าไม้อาศัยอยู่ ดังการศึกษาของนักมานุษยวิทยาเองก็พบว่า คนไทยมีความเชื่อว่า ภูเขา ป่า ต้นไม้ ต้นน้ำลำธาร ฯลฯ ระบบคิดหรือวัฒนธรรมไทยจึงล้วนแต่มีผีคอยดูแลรักษาทั้งสิ้น [15] วัฒนธรรมดังกล่าว จึงเป็นวัฒนธรรมที่แสดงให้เห็นถึงสัมพันธ์ภาพระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติที่อยู่ร่วมกันอย่างเป็นมิตร อย่างไรก็ตาม วัฒนธรรมดังกล่าวก็ได้เปลี่ยนไปเมื่อสังคมไทยได้เริ่มเปลี่ยนไปสู่ยุคแห่งการพัฒนาในช่วงปี พ.ศ. 2503 เป็นต้นมา เมื่อคนไทยรับเอาความเจริญสมัยใหม่จากตะวันตกเข้ามา และมองเห็นว่า ป่าคือ เครื่องหมายของความล้าหลัง ไม่พัฒนา เลยเป็นสาเหตุนำไปสู่การทำลายป่า ซึ่งแท้จริงแล้ว ป่าในที่นี้ก็คือ ภาวะจิตใจที่ไม่พัฒนา อันเป็นเหตุในการทำลายป่าข้างนอก โดยการไปตัดต้นไม้ การที่จะพัฒนาจิตใจคนไทย จึงต้องเริ่มด้วยการตัดป่าที่อยู่ในจิตใจคน คือ ความเห็นแก่ตัว เมื่อหมดความเห็นแก่ตัวแล้ว ก็จะไม่ไปตัดต้นไม้ [16] แนวคิดดังกล่าวจึงเป็นแนวคิดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ที่จะช่วยรักษาคุณภาพไว้ได้

ดังนั้น หลักความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติตามแนวคิดทางพระพุทธศาสนานั้น พระธรรมปิฎกจึงเสนอหลักความจริงพื้นฐานที่รองรับทัศนคติที่ถูกต้องว่า หลักธรรมในพระพุทธศาสนานั้นก็คือหลักธรรมชาติ หรือกฎธรรมชาติ ที่มีอยู่ตามธรรมชาติ และดำรงอยู่อย่างเป็นกลาง ๆ นั่นเอง ไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ความจริงนี้ก็ดำรงอยู่เช่นนั้น พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้คือค้นพบความจริงนี้แล้ว จึงนำมาเปิดเผย ชี้แจงและแสดงให้มนุษย์ได้เข้าใจ หลักดังกล่าวทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า “นิยาม” ซึ่งแปลว่า กำหนดอันแน่นอน ทำนองหรือแนวทางที่แน่นอน หรือความเป็นไปอันมีระเบียบแน่นอน เพราะพระพุทธศาสนาสอนหลักความจริงว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ไม่ว่าจะคน สัตว์ หรือสิ่งของ เป็นรูปธรรม หรือนามธรรม เป็นวัตถุ หรือเป็นเรื่องจิตใจ ไม่ว่าชีวิตหรือโลกที่แวดล้อมอยู่ก็ตาม ทั้งหมดล้วนเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย ซึ่งพระพุทธศาสนาแสดงกฎธรรมชาติหรือนิยามไว้ 5 อย่าง คือ อนุนิยาม (physical laws) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับปรากฏการณ์ฝ่ายวัตถุหรือความเป็นไปของธรรมชาติแวดล้อมและความเปลี่ยนแปลงฝ่ายวัตถุ พืชนิยาม (biological laws) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการสืบพันธุ์หรือพันธุกรรม จิตนิยาม (psychological laws) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการทำงานของจิต กรรมนิยาม (moral laws) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ และธรรมนิยาม (the general law of cause and effect) กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์และอาการที่เป็นเหตุเป็นผลแก่กันของสิ่งทั้งหลาย [17]

ดังนั้น ในทรรศนะของพระธรรมปิฎกจึงเห็นว่า มนุษย์จะต้องมีหน้าที่ถูกต้องต่อธรรมชาติ มีความรู้ความเข้าใจต่อธรรมชาติและกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ ซึ่งท่านเห็นว่าเป็นสิ่งที่สำคัญมาก เพราะจะเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ที่จะไปเกี่ยวข้องกับธรรมชาติ จากการศึกษาถึงพระจริยาวัตรของพระพุทธเจ้า หลักฐานที่ปรากฏในหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา นิทานชาดกและวรรณคดีอื่น ๆ ทางพระพุทธศาสนา พระธรรมปิฎกจึงได้สรุปท่าทีของพระพุทธศาสนาที่มีต่อธรรมชาติไว้ 5 ลักษณะ [18] ซึ่งนอกจากจะแสดงถึงความสัมพันธ์ของพระพุทธศาสนาที่มีต่อธรรมชาติแล้ว ยังอาจใช้เป็นแนวทางในการอนุรักษ์ธรรมชาติในปัจจุบันได้ด้วย คือ

1. พระพุทธศาสนามองมนุษย์กับธรรมชาติว่า เป็นระบบของการพึ่งพาอาศัยกันและกัน หรือต่างฝ่ายต่างพึ่งพากัน ดังคำโบราณว่า “น้ำพึ่งเรือ เสือพึ่งป่า ข้าพึ่งเจ้า บ่าวพึ่งนาย” หรือในทำนองกลับกันว่า “นายก็พึ่งบ่าว เจ้าก็พึ่งข้า ป่าก็พึ่งเสือ เสือก็พึ่งน้ำ” คิดดังกล่าวนี้ แสดงถึงความรู้ตระหนักรู้ต่อระบบความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกันในธรรมชาติ อันเป็นระบบดุลยภาพ ซึ่งสอดคล้องกับหลักธรรมในพระพุทธศาสนาสำคัญที่เป็นหลักแสดงถึงความสัมพันธ์เชื่อมโยงของสิ่งต่าง ๆ คือ หลักปฏิจกสมุปบาท หลักอทิปปัจจยตาเป็นต้น

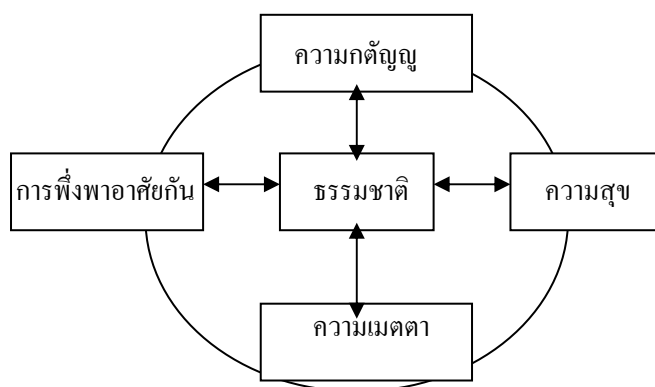
2. พระพุทธศาสนามองธรรมชาติด้วยความกตัญญู ให้นุชน้อมองเห็นคุณค่าของธรรมชาติแวดล้อม ให้ความกตัญญูมิใช่เฉพาะมนุษย์ต่อมนุษย์ด้วยกันเท่านั้น แต่ให้มีแม้แต่ต่อสัตว์และพืชทั้งหลาย โดยให้รู้สึกเห็นคุณค่าของกันและกัน หรือระลึกในคุณค่าของกันและกัน ดังกาลาในพระไตรปิฎกที่สอนให้รู้คุณค่าแม้แต่ของพืชว่า

“ บุคคลนั่งหรือนอนในร่มเงาของต้นไม้ใด ไม่พึงหักรานกิ่งใบของต้นไม้ นั้น ผู้ประทุษร้ายมิตรเป็นคนทราม ”

3. พระพุทธศาสนามองพืชและสัตว์ทั้งหลายด้วยเมตตาจิตว่า สรรพสัตว์และสรรพสิ่งทั้งหลายล้วนเป็นเพื่อนร่วมโลกหรือเป็นสัตว์ชนิดหนึ่งเช่นเดียวกับเทวดา สัตว์เดรัจฉาน เปรต อสุรกาย และสัตว์นรก ซึ่งทั้งหมดล้วนแต่ต้องเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏเหมือนกัน ^[19] และล้วนตกอยู่ในกฎธรรมชาติอันเดียวกัน คือ ต้องเกิด แก่ เจ็บ ตายด้วยกันทั้งนั้น จึงควรช่วยเหลือเกื้อกูลกันและกัน แทนที่จะเบียดเบียนซึ่งกันและกัน ลักษณะท่าทีแห่งความมีเมตตาจิตดังกล่าวนี้ จะช่วยไม่ให้ก่อความเบียดเบียนธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

4. พระพุทธศาสนามองธรรมชาติด้วยความชื่นชมในความงาม มีความสุข รื่นรมย์กับธรรมชาติ ให้นุชนัยสามารถมีความสุขในการอยู่กับธรรมชาติ ดังจะเห็นได้จากหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่เต็มไปด้วยคำบอกเล่ามากมายถึงความงดงามของธรรมชาติ

ลักษณะความสัมพันธ์และท่าทีที่พระพุทธศาสนามีต่อธรรมชาติ แสดงให้เห็นชัดเจนแผนภูมิที่ 2

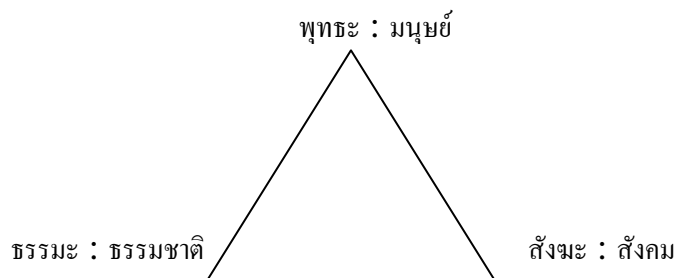

แผนภูมิ 2 ท่าทีและความสัมพันธ์ของพระพุทธศาสนาต่อธรรมชาติ

พระธรรมปิฎก มีความเชื่อว่า ความสัมพันธ์และท่าทีที่ต่อธรรมชาติที่ถูกต้องดังกล่าวนี้อาจก่อให้เกิดดุลยภาพแห่งความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และจะส่งผลให้องค์ประกอบแห่งการดำรงอยู่ของสรรพสิ่ง 3 ประการ คือ มนุษย์ ธรรมชาติ และสังคม เป็นไปอย่างประสานกลมกลืนสอดคล้องกัน ซึ่งพระธรรมปิฎกตีความจาก

หลักพระรัตนตรัยนั่นเองว่า พระพุทธ ก็คือ ตัวแทนของมนุษย์ พระธรรม ก็คือ ธรรมชาติ และพระสงฆ์นั้นก็คือ ตัวแทนของสังคัม ดังแสดงในแผนภูมิที่ 3

แผนภูมิ 3 องค์ประกอบแห่งการดำรงอยู่ของสรรพสิ่ง

พระธรรมปิฎก จึงเห็นว่า การดำรงอยู่ด้วยดีของมนุษย์นั้น จะต้องเป็นไปในลักษณะแห่งองค์รวม และอาศัยความเป็นไปอย่างประสานและเกื้อกูลกันของระบบแห่งความสัมพันธ์แห่งองค์ประกอบทั้งสามดังกล่าว คือ มนุษย์ ธรรมชาติ และสังคัม ในระบบแห่งมนุษย์นั้น ประกอบไปด้วยพฤติกรรม จิตใจ และสติปัญญา ในระบบแห่งธรรมชาตินั้น ก็คือระบบแห่งนิเวศที่ประกอบไปด้วยสิ่งมีชีวิตและสิ่งไม่มีชีวิตอีกมากมาย และระบบแห่งสังคัมนั้น ก็คือระบบแห่งเจตน์จำนงของมนุษย์ ที่แยกย่อยออกเป็นระบบการเมืองการปกครอง ระบบเศรษฐกิจ ระบบเทคโนโลยี เป็นต้น [20] กระบวนการความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ จึงเป็นกระบวนการแห่งการพัฒนามนุษย์นั่นเอง ดังนั้น ท่านจึงสรุปไว้ว่า

“ คนสมัยปัจจุบันนี้มีปัญหามากกว่า ยังมีป่าอยู่ในใจ ที่จะต้องตัดทิ้งเสียด้วยการพัฒนามนุษย์ ยังมีป่าอยู่ในใจ ที่จะต้องตัดทิ้งเสียด้วยการพัฒนามนุษย์ ไม่ใช่พัฒนาบ้านเมืองด้วยการตัดต้นไม้ เมื่อกำจัดสภาพป่าในใจให้หมดไป ทำให้มนุษย์มีพฤติกรรมที่อยู่ในกฎเกณฑ์กติกา มีระเบียบ มีคุณธรรม มีเมตตากรุณา มีความรับผิดชอบ มีปัญญา รู้จักคุณค่าที่แท้จริงของสิ่งทั้งหลาย และมีความสุขความพอใจในคุณค่าที่ประณีตแล้ว มนุษย์จะได้อันรักษายป่าที่แท้ไว้ โดยที่การตัดต้นไม้ก็จะได้ไหลลงไป ไม่ให้ถึงขั้นที่จะเกิดความเสียหาย ไม่ให้เป็นภัยอันตรายต่อระบบนิเวศ” [21]

เอกสารอ้างอิง

[1] Donald K. Swearer. **Principle and Poetry, Places and Stories : The Resources of Buddhist Ecology.** Daedalus.

www.daedalus.amacad.org/issues/fall2001/swearer.thm

[2] ตัวอย่างงานเขียนที่แสวงหาคำตอบในประเด็นนิเวศวิทยาจากรากฐานทางศาสนา เช่น David L.Gosling.**Religion**

-
- and Ecology in India and Southeast Asia.** (New York : Routledge, 2001) และงานเขียนที่เป็นผลงานจากการประชุมว่าด้วยศาสนาโลกกับนิเวศวิทยา โดย Harvard University Center for the Study of World Religions ในช่วงปี 1996-1998 เป็นต้น เฉพาะงานเขียนที่ว่าด้วยพระพุทธศาสนากับนิเวศวิทยามีมากกว่า 300 เรื่อง โปรดดูรายชื่อบทความและหนังสือที่ว่าด้วยพระพุทธศาสนากับนิเวศวิทยาใน. Mary Evelyn and Duncan Ryuken Williams (eds.) **Buddhism and Ecology : The Interconnection of Dharma and Deeds.** (Massachusetts. : Harvard University Center for the Study of World Religions, 1997), pp.403-425.
- [3] กัทรพร สิริกาญจน. **วรรณกรรมพุทธศาสนาในสังคมไทยปัจจุบัน.** เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง “วรรณกรรมพุทธศาสนาในสังคมไทย. (กรุงเทพมหานคร : สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532), หน้า 6.
- [4] พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). **พุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์.** พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, 2537), หน้า 15-24.
- [5] พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). **ริเอนจิเนียรังสังคมไทยด้วยภูมิปัญญาแบบพุทธ.** วารสารสื่อพลัง การปิโตรเลียมแห่งประเทศไทย, ปีที่ 4 ฉบับที่ 1 หน้า 6.
- [6] พระธรรมปิฎก(ประยุทธ์ ปยุตโต). **คนไทยกับป่า.** พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร : การปิโตรเลียมแห่งประเทศไทย, 2537), หน้า 51-52.
- [7] **เรื่องเดียวกัน.**
- [8] พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). **อารยธรรมไทย : ทางเลือกออกจากยุคพัฒนา.** (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535), หน้า 10.
- [9] พระธรรมปิฎก. **การพัฒนาที่ยั่งยืน.** พิมพ์ครั้งที่ 5, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2541), หน้า 127-128.
- [10] **เรื่องเดียวกัน.** หน้า 65.
- [11] **เรื่องเดียวกัน.**
- [12] พระธรรมปิฎก, **คนไทยกับป่า.** หน้า 63-64.
- [13] **เรื่องเดียวกัน.**
- [14] พระเทพเวที(ประยุทธ์ ปยุตโต). **พระกับป่ามีปัญหอะไร.** พิมพ์ครั้งที่ 4, (นนทบุรี : โครงการวนาพิทักษ์, 2535), หน้า 4-5.
- [15] ฉลาดชาย รมิตานนท์. “วัฒนธรรมกับความหลากหลายทางชีวภาพ”. ใน. วิวัฒน์ คดิธรรมนิตย์(บรรณาธิการ). **ความหลากหลายทางชีวภาพกับการพัฒนาที่ยั่งยืน.** พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2537), หน้า 84-85.
- [16] พระธรรมปิฎก, **คนไทยกับป่า.** หน้า 18-34.
- [17] พระธรรมปิฎก(ประยุทธ์ ปยุตโต). **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ.** พิมพ์ครั้งที่ 7, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 25414), หน้า 152.
- [18] พระธรรมปิฎก, **การพัฒนาที่ยั่งยืน.** หน้า 237-262.
- [19] ในพระพุทธศาสนามีคติความเชื่ออย่างหนึ่งว่า ในสังสารวัฏ มนุษย์แต่ละคนล้วนแต่เคยเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉานหรือภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งในอดีตชาติ และสัตว์เดรัจฉานเองแต่ละตัวก็ล้วนแต่เคยเกิดเป็นมนุษย์หรือภาวะอย่างใดอย่าง

หนึ่งมาในอดีตชาติอันยาวนานเช่นเดียวกับมนุษย์ เฉพาะในชาติกปรากกว่า มีสัตว์ที่ใกล้ชิดพระพุทธศาสนาและสามารถเป็นแบบอย่างทางด้านจริยธรรมได้ไม่น้อยกว่า 64 ชนิด และที่ปรากฏมากที่สุด คือ ลิง ช้าง โปรดคู.

Christopher Key Chapple. Animal and Environment in the Buddhist Birth Stories pp. 145-146. In. Mary Evelyn and Duncan Ryuken Williams (eds.) **Buddhism and Ecology : The Interconnection of Dharma and Deeds.** (Massachusetts. : Harvard University Center for the Study of World Religions, 1997). และ โปรดคูทำที่และความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับสัตว์ป่าใน. พระธรรมปิฎก(ประยุทธ์ ปยุตฺโต). **คนไทยกับสัตว์ป่า.** (กรุงเทพมหานคร : สัตวแพทยสมาคมแห่งประเทศไทย, 2541).

[20] พระธรรมปิฎก, การพัฒนาที่ยั่งยืน. หน้า 237-262.

[21] พระธรรมปิฎก,คนไทยกับป่า. หน้า 123-124.